

Неллі Іванова-Георгієвська

**СТРУКТУРНА РЕАЛІЗАЦІЯ В ТЕКСТІ ДІАЛОГІЧНОГО
ПРИНЦИПУ ВИТЛУМАЧЕННЯ ЯК УНІВЕРСАЛЬНА
ПЕРЕДУМОВА РОЗУМІННЯ**

В контексті дослідження О. Кирилюком універсально-культурної матриці дискурсивних структур розглянуто реалізацію в структурі тексту герменевтичного принципу діалогічності розуміння як принцип витлумачення. Певні елементи тексту відсилають до множинності контекстів, зумовлюючи конституювання смислу.

Ключові слова: *контекстуальні відношення, діалогічність розуміння, структурна реалізація, текстуальна полісемія, Г. Мацкявічюс.*

В контексте исследований А. Кирилюком универсально-культурной матрицы дискурсивных структур рассмотрена реализация в структуре текста герменевтического принципа диалогичности понимания как принцип истолкования. Определенные элементы текста отсылают к множественности контекстов, обуславливая конституирование смысла.

Ключевые слова: *контекстуальные отношения, диалогичность понимания, структурная реализация, текстуальная полисемия, Г. Мацкявичюс.*

Realization in text ' structure of the hermeneutical principle of the dialogical nature of understanding as the interpretative principle is considered In context of A. Kirilyuk studies of universal-cultural matrix discursive structures. Some elements of the text refer to multiplicity the contexts and to formatting of sense.

Keywords: *contextual relations, dialogical nature of understanding, structural realization, textual polysemia, G. Mackevicius..*

щоб жити у світі, треба його заснувати

Мірча Еліаде

И это не книга моя,

А в дальней дороге без весел

Идет по стремнине ладья,

Что сам я у пристани бросил.

И нет ей опоры верней,

Чем дружбы неведомой плечи.

Минувшее ваше, как свечи,

До встречи погашено в ней.

Арсеній Тарковський

Відверто кажучи, мені давно вже видається, що пошуки універсальї культури самою наявністю незліченних пропозицій можуть викликати підозру і певну недовіру до самої проблематики. Але це до тих пір, доки не натрапляєш на праці Олександра Кирилюка, бо він і переконливо розкриває суть проблеми, встановлюючи такий кут зору, що вочевидне їй справжньо

універсальний зміст, і впевнено пропонує інтерпретацію від-критих ним універсальї культури на різноманітному культурному матеріалі.

Розуміючи, відповідно до традиції Київської школи філософії, світ як «проекцію людиновимірних смислів на об'єктивну реальність», а серед таких смислів найважливішими вважаючи «світоглядно осягненні питання життя, смерті та безсмертя», О. Кирилюк стверджує, що «світ (світ культури в усіх його формах) має в основі його розуміння (семантизації) саме ці сенсові визначення життя, смерті та безсмертя», а це означає, що в основі всієї системи культурних текстів і дискурсів «лежить один смисловий інваріант – категорії граничних підстав». Філософ піддає ретельному аналізу процеси семіотизації дійсності саме як результат проекції смислів, що реалізують категорії граничних підстав: «народження», «життя», «смерть» та «безсмертя» – та універсальні світоглядні коди: аліментарний, еротичний, агресивний та інформаційний (див.: [5, с. 6]), розкриваючи, як інваріанти в текстах культури продукуються «структурогенеруючою продуктивною свідомістю в самому творчому процесі» [5, с. 15].

О. Кирилюк обгрунтовує гіпотезу щодо наявності універсальної апріорної матриці сюжетотворення, що доводить «спонтанне, але визначене певними механізмами створення художнього тексту». Скажімо, на прикладі «Гептамерона» Маргарити Наварської він виявляє «механізм рекомбінації обмежених за кількістю елементів на підставі «апріорного» їх поєднання на підставі вибудови у відповідності до автогенерованого свідомістю автора КГП-підгрунтя сюжетних одиниць написаних нею творів. Іншими словами, з обмеженої кількості елементів (актанти та стосунки між ними) автор на підставі їхньої рекомбінації синтезувала закінчений текст, в основі якого лежали універсально-культурні смисли» [5, с. 309]. Отже, згідно з авторською думкою, будь-який матеріал, що включається до складу текстів культури, формується як дискурс саме завдяки тій організації його структури, що визначена певною комбінацією і контамінацією категорій граничних підстав і кодів, число яких є обмеженим формально можливими відношеннями. А тоді виходить, що ми одержали універсальну дискурсивну схему, бо, як вважає О. Кирилюк, «повна комбінація вказаних елементів складає **генеральну універсально-культурну матрицю дискурсивних структур**, встановлення якої є важливою передумовою наближення до автентичних джерел генерування та розвитку текстів культури» [5, с. 351]. Таким чином, відповідно до висновків філософа, КГП-структури текстів культури треба розглядати як динамічну категоріальну сітку, «котра, як мерехтливі промені електронного пристрою для створення голографій, відтворює цілісну картину образів та задає певну логіку розгортання всього дискурсу,

втілюючись у тих чи інших формально можливих варіантах своїх послідовностей та комбінацій» [5, с. 345].

Щасливим наслідком такого філософського відкриття стає можливість «почувати себе вдома» у всіх культурних явищах, бо вони одержали від обдарованого дослідника неспростовне обґрунтування.

Мені слушно спадає на думку, що знання такої генеральної універсально-культурної матриці дискурсивних структур надає підстави не лише розумінню того, як утворювався текст як цілісний носій смислу, але й формуванню процедур витлумачення текстів. І це важливо для завдань цієї статті, що присвячена пошукам – аби вони були – універсальних обставин, що уможливають реалізацію загальних принципів витлумачення тексту з метою досягнення його смислу. Але, як видається, генеральна матриця, виявлена О. Кирилюком, зазначає радше *спрямованість, шлях* пошуків розуміння – вона здатна відповісти на питання, «*куди* треба звертати увагу», щоб зрештою досягти смислу тексту. Втім, аби дійти розуміння, треба ще обрати *спосіб* такого пошуку – відповісти на питання, «*яким чином* здійснювати витлумачення». Такий спосіб задається принципами витлумачення, що визначають засади і процедури цього процесу, створюючи умови для його здійснення. Звернімось до герменевтичної традиції усвідомлення цих принципів і процедур.

Універсальним принципом витлумачення текстів був визнаний обґрунтований Шляйєрмахером принцип герменевтичного кола, що запроваджує необхідність цілісності розуміння і вимогу тлумачити, виходячи із самого тексту: розуміти ціле на підставі окремого, а окреме – на підставі цілого. Причому засновник універсальної герменевтики вбачав такий зв'язок узгодження цілого і окремих частин як між словником автора та історичною епохою як цілим, з одного боку, і окремими творами як частинами (див.: [9, с. 65]), так і всередині окремого тексту, де окрема частина може бути зрозумілою лише в межах цілого, а ціле – на підставі окремих частин (див.: [9, с. 67]), стверджуючи, що знання може бути визнаним науковим лише тоді, коли воно здобуто і влаштовано в такий спосіб. А коли Гадамерові в процесі його феноменологічного самовдосконалення відкрилось, що смисл не існує як готова даність, що її нібито потрібно віднайти в тексті та дістати звідти, бо смисл конститується свідомістю варіюванням в уяві способів даності, що даються в інтуїції і що маємо приймати такими, якими вони себе являють і саме в тих рамках, в яких вони себе являють (див.: [3, с. 60]), – йому тут стало йтися про діалог між тим, хто тлумачить текст, і самим текстом (див.: [1, с. 76–77]). Гусерль показав, що головним чинником можливості смисловстановлення є наявність горизонту як наперед окреслених

потенційностей (див.: [4, с. 115]), що створюють не просто байдуже тло актуально даному, а рухливий репертуар можливостей, які саме як можливості задалегідь імпліцитно окреслені в інтенційності актуального переживання, яке до них відсилає. Виходило, що кожна свідомість містить «понад-себе-інтенцію» (див.: [4, с. 117]), і це надлишкове покладання вимагає розкривати для споглядання горизонт потенційностей, розпитуючи, витлумачуючи його щодо його вмісту. Філософсько-герменевтична транскрипція горизонтної методики і вільного варіювання в уяві у виконанні Гадамера здобула вигляд добре відомого принципу герменевтичного кола, а ще зазначила як важливе: розуміння, що рухається герменевтичним колом, має характер *діалогу*. Це, як вже зазначено, діалог між інтерпретатором і текстом, в процесі якого відбувається прояснення передумов розуміння, передсудів інтерпретатора, що на їх підставі було створено попереднє розуміння¹. Гадамер, віддаючи належне Гайдегереві за відкриття передструктури розуміння і за продуктивне онтологічне тлумачення герменевтичного кола, стверджує, що розуміння тексту завжди визначено рухом попереднього розуміння, що забігає наперед (див.: [1, с. 78]). Але в процесі подальшого витлумачення тексту інтерпретатор має бути відкритим до інакшості тексту, уникаючи предметної нейтральності, що дозволить йому свідомо розрізнити свою упередженість, аби уможливити відстоювання текстом своєї «предметної істини» перед його передсудами (див.: [1, с. 77]).

Мені прийшла гадка, що цей діалогічний принцип герменевтичного кола через те набуває своєї дієвості в кожному окремому випадку витлумачення тексту, що він має завжди структурну реалізацію в самому тексті. Саме через таку втіленість в самий текст він стає чинником розгортання витлумачення, формуючи спосіб («*яким чином*») витлумачення – *застосування контекстуального аналізу*. І таке здійснення цього принципу в текстовій структурі теж можна розглядати як «універсалію культури», що уможливлює досягнення розуміння смислу будь-якого тексту. Показати, як саме функціонує така універсалія, – мета цієї моєї розвідки. Розпочинається рух колом розуміння шляхом застосування методології контекстуального аналізу, коли кожного разу функціонування тексту як носія певного смислу виявляється динамічним процесом структурації його, що зумовлюється як його внутрішньою організацією, так і надскладною мережею його зв'язків з іншими текстами, зрештою з усіма текстами культури. Способом досягнення розуміння є витлумачення, що формується з ланцюжка процедур, що організують наше просування до смислу тексту. Це й складання певного попереднього розуміння на підставі горизонту очікувань; й інтерпретація окремих знаків

та їх зв'язків між собою, що встановлює значення елементів тексту; й реінтерпретація їх та уточнення відношень між частинами тексту та його смислом як цілим; й формування на підставі зазначеного цілісного смислу. Смисл не існує в готовому вигляді, він встановлюється на підставі багатьох процедур, які, структуруючи в певному напрямі текст, приводять до створення цілісного розуміння.

Ці процедури, з яких складається витлумачення, реалізуються у вигляді герменевтичного кола, і можна зазначити зв'язок цього принципу з методологією контекстуального аналізу. Відсилання до різних контекстів відбувається на підставі конкретних вказівок тексту: його елементи, значення яких встановлено шляхом інтерпретації їх, починають бути знаками смислу, відсилати до нього і до певного контексту, що саме в його межах такий смисл сконституційовано. Посилання на можливі контексти міститься в самому тексті, воно структурно реалізоване, тож герменевтична інтенція теж здійснює «понад-себе-покладання», розширюючи та обмежуючи актуалізовані контекстуальні зв'язки. При цьому слід пам'ятати вказівку П. Рікера, що пошуки внутрішньої динаміки тексту, яка спрямовує його структурацію, можуть приводити до різних результатів, бо будь-який текст має складну, часто багатоповерхову структуру, і в межах різних контекстів периферичні й основні елементи цієї структури можуть мінятися місцями, що утворює різні підгрунтя для формування неоднакових смислів. Рікер підкреслює, що текст завжди є дещо більше, аніж лінійна послідовність знаків, бо він виявляється структурованою цілісністю, що може бути утворена різними способами, тож можемо говорити про текстуальну полісемію (див.: [7, с. 6]). Досягнення такого «полісемічного» розуміння можливо через те, що в структурі тексту інтерпретатор віднаходить певний елемент чи елементи, які актуалізують множинні контекстуальні його зв'язки, зумовлюючи зрештою конституювання різних смислів.

Розуміння смислу тексту досягається саме на підставі актуалізації цих відношень. Гадамерівські передсуди складають той контекст інтерпретатора, який формує горизонт його смислових очікувань і до якого зрештою відсилає сам текст. Спалахи смислу, що виникають при сприйнятті тексту як певні зародки, начерки розуміння, ґрунтуються на попередніх гадках, на досвіді, на буттєвій причетності інтерпретатора до істини, яка здійснюється в певному тексті. Передбачення, що спрямовує розуміння, зумовлене не лише цілісністю, внутрішньою організацією тексту, а й саме цією вкоріненістю в бутті, причетністю до істини цього тексту. Отже, як зазначає Гадамер, не лише іманентна єдність смислу веде читача, але й трансцендентні смислові очікування, що

вкорінені у відношенні до істини того, що мається на увазі (див.: [1, с. 78]). Контекст інтерпретатора формується вочевидь передовсім на ґрунті такої онтологічної причетності. Але таку причетність до істини має і автор тексту, і всі колишні, сучасні та майбутні інтерпретатори, що дає їм підстави рухатись до розуміння, виходячи з такої співпричетності, яка може реалізуватись як спільність засадничих передсудів. Тому й виходить, що можливе не лише досягнення різних смислів в процесі структурації тексту, а й подібне розуміння смислу різними тлумачами.

Подальший рух витлумачення передбачає взаємодію гіпотези смислу, що виникла на основі передсудів інтерпретатора, із окремими частинами тексту, які уточнюють цю гіпотезу, доки не сформується узгодження цілого і частин – здійсниться краса і гармонія засадничого принципу витлумачення, що замикає коло в цілісності розуміння. Уточнення гіпотези смислу відбувається як актуалізація нових контекстуальних зв'язків, тобто як прочитання певного знаку тексту як вказівки на новий контекст, бо очікування певного смислу закладено в структуру тексту (як слушно зазначає Гадамер, коли пише, характеризуючи будь-який текст як відповідь на певне запитання, яке ми маємо відкрити, що очікування відповіді на питання начебто вмонтовано в текст – див.: [2, с. 443]). Розуміння досягається на підставі «злиття горизонтів розуміння» (Гадамер), або «взаємопрояснення контекстів» (Бахтін), що стає можливим через структурну наявність вказівок на ці контексти і на необхідність діалогу між ними.

Продуктивний діалог поміж різними контекстами зумовлює кінець кінцем встановлення тих контекстуальних меж, що задають певність смислу. І цей діалог слушно визнати разом із Гадамером не сукупністю монологів, а «розробкою спільного поля того, про що говориться» [1, с. 48]. Це означає, що в процесі витлумачення тексту за його (тексту) власної участі та зусиллями інтерпретатора утворюється спільний рухливий контекст, чії межі визначаються взаємодією висловів тексту, що підлягає розумінню, і зауважень того, хто його тлумачить. В межах цього мінливого контексту кожні окремі вислови, що належать текстові і тлумачеві, набувають нового сенсу відповідно до змістовної динаміки спільного контексту. В результаті такої взаємодії тексту й інтерпретатора, внаслідок взаємопрояснення їх горизонтів, поступово формується смисл і досягається його розуміння. При цьому інтерпретаторові важливо не втрачати полілогічну перспективу – можливі смислові горизонти потенційних інтерпретаторів, щоб позбавити своє розуміння небезпеки замкненості на лише своїх передумовах або догматичності зведення смислу до авторської емпіричної інтенції, бо ані перше, ані друге не може вважатися остаточною інстанцією смислоутворення.

Принцип діалогу (фактично – полілогу), щоб уможливити таке встановлення смислу, має набути певної реалізації в структурі тексту. Досягнення смислу, що потребує чутливості до чужих горизонтів, відбувається через інтерпретацію знаків-вказівок на адекватний текстові контекст. Як вже було зазначено, ці вказівки відсилають до певного контексту, на який варто зважити, якщо хочеш зрозуміти, що саме цей текст має на увазі. Але чужий контекст інтерпретатор може сприйняти як осмислений лише в межах свого власного горизонту очікувань, і саме через це певні вказівки мають відсилати й до його контексту. Отже текст містить в своїй структурі елементи, що реалізують своїм функціонуванням принцип діалогу контекстів.

Коли, скажімо, режисер театру пластичної драми (цей театр існував у Москві у 1973–1989 роках і майже кожного року був влітку впродовж місяця в Одесі на гастролях) Гедрюс Мацкявічюс (1945–2008) створював своєю творчою уявою світ вистави «Подолання», присвяченої бунтівному і жертвовному мистецтву Мікеланджело, він мав, крім іншого, розташувати в сценічному тексті вказівки на важливі для його твору контексти, щоб діалог поміж ними сприяв конституюванню смислу глядачами. Він шукав можливості поєднати, з одного боку, театральну стихію як деякий контекст його вистави «Подолання», що виступав чинником смислоконститування, а з другого боку, світ глядача, що несе в собі горизонт людського буття й пізнання, – а саме така взаємодія цих контекстів і виявляється тією «розробкою спільного поля того, про що говориться», що стає передумовою розуміння. Як він потім писав, він потребував певної фігури, що могла б природньо відсилати до обох контекстів, аби своєю присутністю створювати передумови для їх взаємодії. І він запровадив у структуру художнього тексту спектаклю фігуру Блазня [6, с. 48]. Ця постать була задумана як організатор дієвої динаміки, драматургічного розвитку, бо саме його заклики, підбурювання, рухи, запитування тощо викликали розвиток подій вистави. І Блазень відсилав до двох актуальних для «Подолання» контекстів – контексту гри, такого природнього для розуміння ренесансної творчості, і життєвого контексту глядачів з усіма його проблемами, – бо водночас належав ним обом.

Саме в такий спосіб – через впровадження образу Блазня в структуру тексту пластичної драми – була актуалізована діалогічна природа розуміння. Цей герой в системі персонажів, маючи з усіма відносини і втручаючись в усі ситуації та події, експлікував цілу низку проблем, пов'язаних із професійним і моральним становленням людини, з вірою і фанатизмом, коханням і ненавистю, стійкістю і слабкістю, свободою і деспотизмом тощо. Таким чином в горизонті очікувань глядачів актуалізувались саме такі проблеми, що мали для кожного з них життєве

значення, стаючи в кожного з присутніх на виставі необхідним контекстом для витлумачення тексту цієї драми. Буттєва причетність до істини світу і людини дозволяла всім, спираючись на таке онтологічне підґрунтя, здійснювати продуктивну роботу зі структурації тексту, що сприяла б досягненню смислу, бо, як зазначає засновник філософської герменевтики ХХ століття, ми розуміємо тексти на підставі тих смислових очікувань, котрі черпаємо із власного відношення до «суті справи» (див.: [1, с. 78]).

Але через постать Блазня глядачі відкрито запрошувались і до стихії гри, до світу театрального діонісійства, сценічного «вібратору», того урочистого і водночас інтимного «дихання», притаманного театру як святу, що створювало для глядачів передумови для досягнення найбільш адекватного розуміння сенсу вистави². Спостерігачі розвитку сценічних подій, захоплені грою, перетворювались із просто наявних в глядацькій залі у співучасників життєвої драми людини, що розгорталась перед ними зусиллями режисера, художника і акторів. Відбувалось становлення на очах глядачів того метафізичного ладу буття, що однаковим чином стосується і авторів, і інтерпретаторів вистави, бо гра, що розкриває в просторі своєї ілюзорності сукупність можливостей людської реалізації, граючи цими можливостями, виводить людину поза межі його одиницності до певної до-індивідуальної основи (див.: [2, с. 178]). І цілком ймовірно, що, стикаючись завдяки грі з різними можливостями своїх життєвих форм, людина кінець кінцем натрапляє на те, що О. Кирилюк розглядає як граничні підстави людського існування: «народження», «життя», «смерть» та «безсмертя». Зрештою світ, що конституюється під час сценічного втілення вистави, не відтворює емпіричний світ життя людини, але стає таким реальним світом, що розкриває істинність свого буття. Театральна вистава про долю митця доби Відродження охоплювала все людське життя та істотним чином зумовлювала буттєвий склад людини і спосіб розуміння нею буття, бо через гру буттєвими можливостями складала смисловий горизонт людської онтології (див. про таку природу гри: [8, с. 358]). З одного боку, ілюзорність ігрового світу є дереалізацією певних одиничних випадків, а з іншого боку, як зазначає О. Фінк, – котурн, що на ньому репрезентована фігура ігрового світу, в якій явлена сутність людяності та світу (див.: [8, с. 387]).

Отже Блазень поєднував у собі цю ігрову природу театральної вистави і такий смисловий горизонт людського буття, що в ньому засадничими О. Кирилюк називає граничні підстави існування. Глядачі через те були зачаровані виставою, що виявляли свою і авторів вистави причетність до істини буття, котра відкривалась через цю уявну гру. Вистава «Подолання» звіщала істину певною парадигматичною фігурою, котра і «не-реальна»,

бо створює уявний світ, і «понад-реальна», бо має на увазі істотне й можливе в кожному (див.: [8, с. 387]). Ця гра може виступати засобом онтологічної експлікації, своєрідним способом буття витвору мистецтва [2, с. 147] саме через те, що текст містить в собі елемент, що відсилає до можливих контекстів, зумовлюючи діалог (полілог), коли сприймання глядача утворює той ігровий світ, що в його уявному колі і відбувається взаємодія тексту та його інтерпретатора. І Блазень в нашому прикладі, фігуруючи в межах ігрового простору, що виникав як певне уявлення глядачів, водночас відсилав і до театрального контексту вистави, і до життєвого горизонту публіки. Так він уможлиблював продуктивний діалог поміж текстом та інтерпретатором, не лише актуалізуючи його компоненти, а й впливаючи на характер і структуру горизонту очікувань глядачів, що спостерігали за драматургічним розвитком вистави, спричиненим дійовою природою цього амбівалентного персонажа.

Отже треба не забути важливе положення філософської герменевтики, сформульоване Г.-Г. Гадамером, що гра стає мистецтвом, коли перетворюється на структуру, тобто здобуває характер витвору, ергону (для Гадамера, як вже зрозуміло, це перетворення на структуру має розумітися як перетворення на істинне), коли «суть справи» отримує мовне висловлення, здійснення в конкретному тексті (див.: [2, с. 159]). І певні знаки цього тексту в їх окремоті, цілісності та взаємодії не лише відсилають до певного смислу, а й мають сприйматися як принципи витлумачення – в нашому прикладі, зокрема, як діалогічний. Виходить, треба не випустити з уваги те, що визначена О. Кирилюком універсальна дискурсивна матриця зазвичай реалізується в межах певних комунікативних систем, що впливають на характер генерованих текстів культури, і це підкреслює сам філософ, коли визнає, що в разі автогенерування світоглядних інваріантів відбувається «деяка “дивергенція” універсально-культурного інваріанту з його базисною формулою “життя – смерть – безсмертя”, де при збереженні смислового ядра здійснюється його зміна за деякою трансформаційною моделлю» [5, с. 350]. А якщо так – а це саме так, – то витлумачення текстів потребує обов'язкового врахування специфіки цих комунікативних систем, що в їх межах формуються символічні форми, притаманні певній національній культурі і певній історичній епосі. Вистава «Подолання» через наявність фігури Блазня відсилала не лише до ігрової природи театру і до життєвих проблем глядачів, викликаючи діалог між ними, а й до різних мов, в яких відбувалося здійснення її істини, – мови театральних образів та символів і буденної мови життєсвіту людини. Продуктивний діалог цих мов, що зумовлений структурною реалізацією в тексті діалогічного принципу витлумачення, зрештою виявляється діалогом між

скінченністю жит-тя і мови окремої людини і цілісністю смислу буття. Бо обмеженість мовно-го досвіду завжди здійснює «понад-себе-інтенцію», відсилаючи поза свої межі і запроваджуючи до гри безмежність смислу, що ніколи не висловлюється повністю, а підлягає розгортанню у процедурах витлумачення.

Наявність в тексті таких вказівок на можливі контексти, що можуть визначати хід витлумачення, пропонує діалог на різних рівнях структури, дозволяючи людині, яка стикається з універсумом в процесі такого витлумачення, усвідомити принципову скінченність своєї природи і буття і шукати засобів – нехай уявного – її подолання, реалізуючи генеральну універсально-культурну матрицю дискурсивних структур.

Примітки

¹ І хоча ця процедура вочевидь розбігається із феноменологічною вимогою прояснення передумов «перед» початком пізнання, все ж безумовне феноменологічне усвідомлення нескінченності горизонтів вона містить.

¹ Я зовсім не хочу сказати, що за відсутності Блазня серед персонажів драми глядачі не були б залучені до ігрового простору вистави. Просто в такому разі роль структурного елемента, що виконував би функцію реалізації діалогічного принципу розуміння, належала б чомусь іншому. Блазень виявився найбільш слухною фігурою для автора (і для глядачів, до речі).

1. Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного / Пер. с нем.– М.: Искусство, 1991.– 367 с.
2. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы филос. герменевтики: Пер. с нем. / Общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова.– М.: Прогресс, 1988.–704 с.
3. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Кн. I. Общее введение в чистую феноменологию.– М.: Дом интеллектуальной книги, 1999.– 336 с.
4. Гуссерль Э. Картезианские размышления.– СПб.: Наука, Ювента, 1998.– 316 с.
5. Кирилюк О. Світоглядні категорії граничних підстав в універсальних вимірах культури.– Одеса: ЦГО НАНУ / Автограф, 2008.– 416 с.
6. Мацкявичюс Г. Преодоление.– М.: РИПОЛ классик, 2010.– 544 с.
7. Рикёр П. Герменевтика и метод социальных наук // Рикёр П. Герменевтика. Этика. Политика. Московские лекции и интервью.– М.: Academia, 1995.– С. 3–18.
8. Финк Э. Основные феномены человеческого бытия // Проблема человека в западной философии. Переводы / Сост. и послесл. П. С. Гуревича; Общ ред. Ю. Н. Попова.– М.: Прогресс, 1988.– С. 357–403.
9. Шлейермахер Ф. Герменевтика.– Перевод с немецкого А. Л. Вольского. Научный редактор Н. О. Гучинская.– СПб.: Европейский Дом, 2004.– 242 с.